УДК 811.512.1

Р.Ф. Мирхәев

ИДЕЛ БУЕ ҺӘМ УРАЛ ТӨБӘГЕ ТӨРКИ ТЕЛЛӘРЕНЕҢ ИНТЕРАКТИВ КАРТАСЫ (татар, башкорт һәм чуваш телләре)

В статье освещаются результаты реализации проекта «Интерактивная карта тюркских языков Поволжья и Урала (татарский, башкирский и чувашский языки)». Он представляет собой интернет-ресурс, содержащей доступную для широкой общественности научно-популярную информацию об ареале распространения, истории развития и современном состоянии, особенностях фонетической системы, грамматической структуры и основном лексическом фонде тюркских языков Поволжья и Урала, а именно татарского, башкирского и чувашского языков.

Ключевые слова: интерактивная карта, тюркские языки Поволжья и Урала, татарский язык, башкирский язык, чувашский язык, ареал распространения, фонетическая система, грамматическая структура, лексический фонд.

The article highlights the results of the implementation of the project "Interactive map of the Turkic languages of the Volga region and the Urals (Tatar, Bashkir and Chuvash languages)". It is an Internet resource containing popular scientific information available to the general public about the distribution area, history of development and the current state, features of the phonetic system, grammatical structure and the main lexical fund of the Turkic languages of the Volga region and the Urals, particularly the Tatar, Bashkir and Chuvash languages.

Keywords: interactive map, Turkic languages of the Volga region and the Urals, Tatar language, Bashkir language, Chuvash language, distribution area, phonetic system, grammatical structure, lexical fund.

Идел буе һәм Урал төбәге элек-электән төрки халыкларның тарихи ватаны саналган. Борынгы төрки кабиләләр бу җирләргә б.э.к. I – б.э.ның VIII гасырларында үтеп керә башлаганнар [Фасеев, 1966, с. 809; Языки мира..., 1997, с. 47, 481]. Алга таба алар нигезендә хәзерге татар, башкорт һәм чуваш халыклары формалашкан. Бүгенге көндә бу халыкларның тарихы, теле, мәдәнияте фәндә җентекле өйрәнелгән, әмма шул ук вакытта әлеге өлкәдә гади кешегә аңлаешлы телдә язылган фәнни-популяр әдәбиятның, аерым алганда, электрон ресурсларның җитәрлек булмавы күренә. «Идел буе һәм Урал төбәге төрки телләренең интерактив картасы (татар, башкорт һәм чуваш телләре)» проектының әһәмияте нәкъ менә әлеге момент белән билгеләнә. Аның максат итеп «Интернет» челтәрендә Идел буе һәм Урал төбәге төрки телләре, аерым алганда, татар, башкорт һәм чуваш телләре турында киң җәмәгатьчелек өчен аңлаешлы фәнни-популяр мәгълүматны үз эченә алган электрон ресурс булдыру куелды.

Проект «2014–2022 елларга Татарстан Республикасында Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасының «Татар филологиясе һәм тел белеме өлкәсендә дисциплинаара инновацион фәнни-гамәли тикшеренүләргә, татар теленең функциональ үсешенә һәм тел сәясәтен халыкара лингвистик парадигма контекстында тормышка ашыруга булышлык итү» чарасы кысаларында эшләнде. Үзенең структурасы буенча Идел буе һәм Урал төбәге төрки телләренең интерактив картасы (https://turkicmap.antat.ru) телләрнең таралыш ареалын чагылдырган картаны һәм аларның тарихы, хәзерге торышы, фонетик, морфологик һәм лексик үзенчәлекләре турында фәнни-популяр мәкаләләрдән торган бүлекне үз эченә ала.

Электрон ресурсны ачып караган кеше теге яки бу телнең реаль таралыш чикләрен визуаль рәвештә күз алдына китерә алсын өчен, картада аерым төсләрдәге (татар теле өчен яшел, башкорт теле өчен зәңгәр, чуваш теле өчен кызыл) махсус тамгалар белән аларда сөйләшкән кешеләр яшәгән торак пунктлар билгеләнде. Торак пунктта ике яки өч телдә сөйләшүчеләр яшәгән очракта, тамгалар әлеге телләрнең төсләрендәге өлешләрдән торган түгәрәк формасында бирелде һәм аның үзәгендә әлеге торак пунктта кулланылган телләрнең саны күрсәтелде.

Татар, башкорт һәм чуваш телләрнең Идел буе һәм Урал төбәгендә таралыш ареалын ачыклау максатында уздырылган тикшеренүләр нәтиҗәсендә, әлеге телләрнең һәрберсе аерым-аерым кулланылган бер телле районнар булу белән бергә, гомумрегион масштабында аларның таралыш ареалларының үзара керешеп китүе ачыкланды. Бу күренеш төбәктә гасырлар дәвамында формалашкан этнолингвистик системаның иң мөһим үзенчәлеген тәшкил итә һәм ул үткәндәге катлаулы тарихи процессларның нәтиҗәсе булып тора.

Мәкаләләргә килгәндә, биредә һәр тел буенча биш мәкалә эшләнде. Беренче мәкаләдә татар, башкорт һәм чуваш телләренең килеп чыгышы һәм тарихи үсеше яктыртылды. Моңа кадәр уздырылган фәнни тикшеренүләрдән күренгәнчә, алар үзләренең килеп чыгышы буенча борынгы төрки кабиләләрнең телләренә барып тоташалар һәм үзләренең үсеше барышында берничә этапны узалар. Мәсәлән, татар теле тарихында гомуми планда түбәндәге чорларны аерып чыгарырга мөмкин:

1. Борынгы төрки кабиләләрнең Идел буе һәм Урал төбәгенә үтеп керүе һәм аларның биредәге башка телле халыклар (борынгы иран телле кабиләләр һәм угро-финнар) белән катнашуы (б.э.к. I – б.э.ның VIII гасырлар).

2. Болгар кабиләләренең (болгарлар, суварлар, бортаслар һ.б.) Идел буе һәм Урал төбәгенә үтеп керүе һәм җирле халык (башкортлар, печенеглар, угызлар, хәзәрләр, славяннар һәм угро-финнар) белән катнашуы (VIII–X гасырлар).

3. Идел болгарлары дәүләтенең оешуы һәм көчәюе, җирле сөйләмә койне (телнең, бер яки берничә диалект нигезендә барлыкка

килеп, әлеге диалектлар вәкилләренең үзара аралашуы өчен хезмәт итә торган яшәеш формасы) һәм язма әдәби телнең формалашуы (X–XIII гасырлар).

4. Алтын Урда чоры (болгар, кыпчак, угыз һәм башка кабиләләрнең монголлар тарафыннан яулап алынуы, яңа төрки-татар кабиләләренең җирле халык белән катнашуы, сөйләмә койне һәм язма әдәби телнең яңа сәяси һәм мәдәни шартларда үсеше) (XIII–XV гасырлар).

5. Казан ханлыгы чоры (XV–XVI гасырлар) (татар халкы, аның йомышлы татарлар һәм Казан татарлары дип аталган этнографик төркемнәренең, алар нигезендә гомумхалык теле, аның язма әдәби формасы, көнбатыш һәм урта диалектларының формалаша башлавы).

6. Казан ханлыгының Мәскәү тарафыннан яулап алынуы һәм Урта Идел буе җирләренең рус дәүләте составына кушылуы (XVI – XVII гасырлар) (йомышлы һәм Казан татарларының көнчыгышка яңа җирләргә күченеп утыра, әлеге нигездә татар теленең көнбатыш һәм урта диалектларының бер-берсенә тәэсир итешә башлавы).

7. Россия составына Урал, Себер һәм казакъ җирләрен кушу (XVII–XVIII гасырлар) (йомышлы һәм Казан татарларының яңа җирләрдә таралып урнашуы, андагы җирле халыклар белән аралашып яши башлавы).

8. Хәзерге татар милләте һәм гомуммилли теленең формалашуы (XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы).

Хәзерге вакытта татар, башкорт, чуваш телләренең функциональ үсеше дәрәҗәсенә килгәндә (ул икенче мәкаләдә яктыртыла), аларның өчесе дә үз республикаларында рус теле белән беррәттән дәүләт телләре дип игълан ителгән. Шул нигездә әлеге телләр билгеле бер дәрәҗәдә дәүләт идарәсендә һәм мәгариф системасында кулланыла, аларда уку-укыту, сәнгатьле, публицистик һәм фәнни әдәбият бастырыла, газета-журналлар чыга, радио һәм телевизион тапшырулар алып барыла, театрлар эшли. Ләкин соңгы елларда федераль дәрәҗәдә закон чыгару өлкәсендә барган үзгәрешләр бу телләрнең функциональ үсеш дәрәҗәсенә тискәре йогынты ясый башлады.

Интерактив картада тәкъдим ителгән «Фонетик строй», «Морфологик структура» һәм «Төп лексик фонд» исемле мәкаләләр электрон ресурсны кулланучыларда татар, башкорт, чуваш телләренең аваз үзенчәлекләре, грамматик төзелеше һәм сүзлек байлыгы турында чагыштырма планда күзаллау булдырырга ярдәм итүгә юнәлтелгән. Әлеге бурычны хәл итү юнәлешендә, мәсәлән, телләрнең сузык авазлар системасы аларның барысы өчен дә уртак булган һәм гомумтөрки тел белемендә кабул ителгән түбәндәге критерийләр нигезендә тасвирланды:

1) телнең горизонталь хәрәкәте буенча – арткы рәт (калын) һәм алгы рәт (нечкә) сузыклар;

2) телнең вертикаль хәрәкәте буенча – түбән күтәрелешле, урта күтәрелешле һәм югары күтәрелешле сузыклар;

3) иренләшү (лабиальләшү) һәм иренләшмәү (лабиальләшмәү) буенча – иренләшкән һәм иренләшмәгән сузыклар.

Әлеге принцип алга таба телләрнең грамматик төзелешен һәм төп сүзлек байлыгын тасвирлаганда да кулланылды, ягъни бу очракларда да нигез итеп өч телдә дә чагылыш тапкан грамматик категорияләрнең формалары һәм сүзләрнең тематик төркемнәре алынды. Мәсәлән, исем сүз төркеменең сан, тартым, килеш һәм хәбәрлек, фигыль сүз төркеменең наклонение, сан, зат, юнәлеш, юклык һәм модальлек категорияләре, сыйфат һәм рәвешләрнең дәрәҗәләре, сан һәм алмашлыкларның төркемчәләре турында мәгълүмат бирелде. Төп лексик фонд түбәндәге тематик төркемнәр буенча тасвирланды:

1. Күк җисемнәре һәм күк сферасы: татар телендә *кояш, күк, йолдыз;* башкорт телендә *кояш, күк, йондоҙ;* чуваш телендә *хӗвел, тӳпе, ҫӑлтӑ*р һ.б.

2. Метеорологик күренешләр: татар телендә *җил, буран, аяз күк;* башкорт телендә *ел, буран, аяҙ күк;* чуваш телендә *ҫил, ҫил-тӑвӑн, янкӑр тӳпе* һ.б.

3. Ландшафт һәм су мохите: татар телендә *җир, урман, елга;* башкорт телендә *ер, урман, йылға;* чуваш телендә *ҫӗр, вӑрман, шыв* һ.б.

4. Кыргый һәм йорт хайваннары: татар телендә *бүре, төлке, аю;* башкорт телендә *бүре, төлкө, айыу;* чуваш телендә *кашкӑр, тилӗ, упа* һ.б.

5. Кыргый һәм йорт кошлары: татар телендә *кош, бөркет, сандугач;* башкорт телендә *ҡош, бөркөт, һандуғас;* чуваш телендә *кайӑк, ӑмӑрт кайӑк, шӑпчӑк һ*.б.

6. Агачлар, куаклар, үләннәр, чәчәкләр: татар телендә *агач, имән, каен;* башкорт телендә *ағас, имән, ҡайын;* чуваш телендә *йывӑҫ, юман, хурӑн* һ.б.

7. Культуралы үсемлекләр һәм кыяклылар: татар телендә *тары, бодай, арпа;* башкорт телендә *тары, бойҙай, арпа;* чуваш телендә *вир, тулӑ, урпа* һ.б.

8. Хуҗалык эшчәнлеге: татар телендә *сабан, чалгы, көрәк;* башкорт телендә *һабан, салғы, көрәк;* чуваш телендә *плуг, ҫава, кӗреҫе* һ.б.

9. Юл, транспорт: татар телендә *юл, арба, көймә;* башкорт телендә *юл, арба, кәмә;* чуваш телендә *ҫул, урапа, кимӗ* һ.б.

10. Торак, йорт, мебель, кухня кирәк-яраклары: татар телендә *өй, капка, казан;* башкорт телендә *өй, ҡапҡа, ҡаҙан;* чуваш телендә *пӳрт, хапха, хусан* һ.б.

11. Ризык, ризык әзерләү: татар телендә *ит, май, сөт;* башкорт телендә *ит, май, һөт*; чуваш телендә *аш, ҫу, сӗт* һ.б.

12. Кием-салым, бизәнү әйберләре: татар телендә *кием, каеш, күлмәк;* башкорт телендә *кейем, ҡайыш, күлдәк;* чуваш телендә *тум, чӗн, кӗпе* һ.б.

13. Тән әгъзалары: татар телендә *баш, бит, борын;* башкорт телендә *баш, бит, танау;* чуваш телендә *пуҫ, пит, сӑмса* һ.б.

14. Туганлык мөнәсәбәтләре субъектлары: татар телендә *әти, әни, кияү, килен;* башкорт телендә *атай, әсәй, кейәү, килен;* чуваш телендә *атте, анне, кĕрӳ, кин* һ.б.

Йомгаклап әйткәндә, төрки телләр гаиләсенә караган татар, башкорт һәм чуваш телләре, һәм географик планда, һәм эчке структур дәрәҗәдә үзара керешеп, Идел буе һәм Урал төбәгенең үзенчәлекле этнолингвистик системасын формалаштыралар.

Әдәбият

Интерактивная карта тюркских языков Поволжья и Урала (татарский, башкирский и чувашский языки) [Электрон ресурс]. Керү режимы: https://turkicmap.antat.ru.

Фасеев Ф.С. Краткий грамматический справочник татарского языка // Татарско-русский словарь. М.: Сов. Энциклопедия, 1966. 863 с.

Языки мира: Тюркские языки. М.: Индрик, 1997. 542 с.

Мәкаләне әзерләү һәм бастыру «2014–2022 елларга Татарстан Республикасында Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасының 4.1.3. чарасы кысаларында гамәлгә ашырылды

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты гомуми лингвистика бүлеге
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре